

Cseh-Szombathy László

A társadalmi normák változása és a családi élet alakulása

„Válságban van a család intézménye” — hangzott el már több ízben Európában és Észak-Amerikában a XX. század folyamán. „Nincs válság” — jött a válasz demográfusoktól, szociológusoktól: a család ugyan elveszítette egyes korábbi funkcióit, de mások megmaradtak, sőt ezek jelentősége megnőtt; a társadalom működéséhez változatlanul nélkülözhetetlenek a családok. Hogyan fest ez a kérdés a legújabb kutatások tükrében?

A kételkedők és optimisták között a tudományos dialógus először az 1920-as években alakult ki, amely azután a negyvenes-ötvenes évekre látszólag lezárult, annak következtében, hogy megváltoztak az addigi tendenciák. A húszas és harmincas években aggodalomra okot adó mutatókat olyanok váltották fel, amelyek a család növekvő népszerűségére, alapvető funkcióinak megfelelő ellátására utaltak, mint a házasságkötések magas aránya, a megkötött házasságok viszonylagos stabilitása, vagy a születések magas gyakorisága.

A hatvanas évek változásai

Újabb fordulat a hatvanas években következett be. Jelei először az akkori európai szocialista országokban mutatkoztak, ezután Skandináviában bontakozott ki a maga teljességében az új tendencia, ezt követték a fejlemények a többi nyugat-európai országban a hetvenes évek elején, majd Dél-Európában az évtized második felében. Olyan méretű változások voltak megfigyelhetők, hogy indokoltta vált a vita felújítása.

A család intézményes formái és funkciói szempontjából a változások a következőkben foglalhatók össze:

— elterjedtebbé vált a házasságon kívüli szexuális élet, beleértve mind a házasságkötés előtti, mind a házasság ideje alatti, nem a házastárssal folytatott viszonyt;

— csökkent a házasságkötések gyakorisága és népszerűvé vált a házasságkötés nélküli együttélés;

— megnőtt az egyszemélyes háztartások száma és aránya;

— gyengült a gyermekszülési kedv;

— hanyatlott a házasságok stabilitása és az instabilitás jellemezte az együttéléseket is;

— megszorodtak a csonka és az újraházasodások miatt bonyolult összetételű családok.

Magyarázatot keresve a változásokra, a jelenség *általános jellege* valószínűleg lenné teszi, hogy a helyi sajátosságok számbavétele lényegesen előbbre vinne bennünket. Célszerűbb azokat a közös társadalmi, gazdasági, tudományos fejleményeket megkeresni, amelyek előbb vagy utóbb mindenütt jelentkeztek és logikailag kapcsolatba hozhatók a felsorolt változásokkal.

Ilyen a *nők kereső tevékenységének általánossá válása* és jellegének átalakulása. Már a II. világháború után más volt e téren a helyzet, mint a háború előtt, de továbbra is zömmel hajadon családi állapotúak képezték a kereső nők táborát, vagy olyan asszonyok, akiket a gyermeknevelés már nem vett teljesen igénybe. Zömük nem rendelkezett szakképesítéssel és pályájuk hosszabb-rövidebb megszakítása összhangban volt a nők társadalmi szerepére vonatkozó általános elképzelésekkel. Változás először a szocialista országokban következett be, ahol az alacsony bérszínvonal miatt a családnak mindenképpen szüksége volt egy második kereső jövedelmére is, és ezért sem a házasságkötéskor, sem a gyermekszüléskor nem lehetett felfüggeszteni a kereső munkát. A következő és a család szempontjából gyökeresebb változást a *szakképesítéssel rendelkező nők arányának növekedése* okozta, azoké, akik a szakismeretekkel együtt új karrier-elképzelésekkel is indultak neki az életnek. Ezek már sok mindenben ütköztek a hagyományos női szerepekkel, az azokra épülő családi formákkal. Házasságkötés, gyermekszülés, házasság fenntartása — mind másképpen jelentkezik az önálló karrierre felkészített mai nő számára, mint ahogy ezeket nagyanyja látta.

Az új típusú kereső nők arányának az elterjedése a hetvenes években egybeesett azzal a gazdasági változással, amely Nyugat-Európában és Észak-Amerikában meg-ingatta a hitet a jóléti államban, a gazdasági konjunktúra stabilitásában, abban, hogy sikerült megtalálni a szabad világ keretei között a válságkezelés általános módszereit. Igaz, hogy nem ismétlődött meg a harmincas évek depressziója és az emberek zöme lényegesen magasabb színvonalon élhetett, mint bármikor korábban, de a már megszokott fejlődés elmaradása, valamint az állandósult infláció bizonytalanságot támasztott az emberekben a jövőt illetőleg. Ez csökkentette hajlandóságukat arra, hogy családot alapítsanak.

A harmadik lényeges tényezője az átalakulásnak az *új fogamzásgátló szerek*, eszközök elterjedése a hatvanas évektől kezdve, amelyek átalakították a viszonyt a szexuális élet és a prokreáció között. Tervezhetővé vált az emberi élet fenntartása,

generációkon keresztül való továbbadása, éppen akkor, amikor az emberek hite a tervezhetőségben általánosságban megingott és ezért az új tudományos eredmény felhasználását nagymértékben a kétkedés határozta meg.

Általános szemléletváltozás

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a hatvanas évek második fele óta figyelhető meg az az *általános szemléleti változás*, amely a női foglalkoztatás, a gazdasági konjunktúra hullámváltozása és a születésszabályozás új módszereinek elterjedése mellett a negyedik tényezője a családi formák és funkciók terén megfigyelhető átalakulásnak.

Az utolsó másfél évtizedben szociológusok, demográfusok sokat foglalkoztak azzal a szemléletváltozással, amely vizsgálati eredményeik szerint tapasztalható a megváltozott magatartást tanúsító népesség körében. Megállapításaik, következtetései sokban eltérnek egymástól, de abban közös nevezőkre jutottak, hogy nincsenek többé stabil, mindenki számára egységesen érvényes irányelvek a családi magatartásokra nézve, hanem elfogadottá vált, hogy mindenki választhat a lehetséges magatartások sokaságából szubjektív motivációja szerint.

Nem alakult ki egységesen alkalmazott megnevezés és fogalmi eszköztár sem. Többen az új típusú magatartásokat tanúsító családokat posztmodern családoknak nevezik, de nincs igazán tisztázva ezen ideológia tényleges szerepe a magatartások indoklásaiban. A szemlélet alakulását vizsgáló kutatók leggyakrabban a családi értékekről beszélnek. Ez elfogadható, ha *Clyde Kluckhohn*nak azon meghatározásából indulunk ki, mely szerint az *érték a kívánatosnak azon explicit és implicit eszméje, mely befolyásol bennünket a cselekvésünk eszközeinek és céljának kiválasztásában a lehetségesek közül.*¹ Viszont gyakran szembekerül az érték családszociológiai használata a *Milton Rokeach* működése nyomán széles körben elterjedt gyakorlattal, mely az értékek absztrakt mivoltát hangsúlyozza, azt, hogy nincsenek egy specifikus tárgyhoz vagy helyzethez sem kapcsolva, globális meggyőződést fejeznek ki, mely a cselekvést áttételesen, az attitűdök közvetítésével irányítja.² Ez utóbbiak meghatározott, speciális tárgyra vagy helyzetre irányulnak és mind kognitív, mind érzelmileg orientáltak. A családszociológiai munkákban sokszor elmosódik az értékek és attitűdök közötti határ.

A Rokeach-koncepció alapján végzett értékvizsgálatok alap gondolata, hogy a legfontosabb értékeket mindenki elfogadja: az emberek értékelése abban különbözik, ahogy az általános és közös értékeket rangsorolják. Az egyes ember szemléletének sajátosságát értékeiknek rendje adja meg. Ezzel ellentétes azoknak a családszociológusoknak a megközelítése, akik a családi magatartások terén lezajlott radikális változásokat elemezve többnyire *egymást kizáró értékpárokban gondolkodtak*, mint például egyenlőség — egyenlőtlenség, tervszerűség — spontaneitás, tekintélytisztelő — kritika. Ezeknek a használatakor a kutatók a megkérdozett személyektől azt kívánták, hogy válasszanak az alternatívák közül. Az értékeknek ilyen alkalmazása megtámogatható *Talcott Parsons*nak azon gondolatával, amely szerint az *értékek a reális alternatívák közötti választásban derülnek ki.*³

Félreértések elkerülése végett célszerűnek látszik, ha a reális alternatívák alkalmazásánál azokat mint követelményeket, *mint normákat fogjuk fel*. A normák meghatározásánál felhasználhatjuk Robin Williamsnak, a Rokeach-irányzat egyik jeles képviselőjének definícióját, mely szerint *a normák a preferált viselkedések konkrét specifikációi*, amelyeket a mögöttes értékek legitimálnak és kapcsolnak egymáshoz. Ez azt jelenti, hogy egy normában több érték is kifejeződik, és ugyanazon érték több normánál is szerepet kaphat.⁴ Az értékek személyes természetűek, belső indítatásként jelentkeznek, a normák viszont társadalmilag megfogalmazottak és az intézményesült rendből, az abból következő szerepekből származnak. A normáknál fontosak a hozzájuk fűződő szankciók: követésük nem automatikus, hanem függ attól, hogy az azoknak megfelelő vagy azokat sértő magatartásnál milyen reakciókra számíthatunk. A normákat így értelmezve kívánom a továbbiakban szerepüket a családi élet alakulásában tárgyalni.

A normák szerepe a családi életben

Abból a két feltételezésből, hogy a különféle magatartásokat szabályozni kívánó normákban ugyanazon értékek játszhatnak szerepet, továbbá, hogy a normák összefüggnek a társadalom intézményesült rendjével, következik a harmadik feltételezés, hogy *a normák maguk is valamilyen rendbe állnak össze*, legalábbis azok, amelyek az élet egy meghatározott részterületére vonatkoznak, mint amilyen a családi magatartás.

A mai családszociológusok között több képviselője van annak a felfogásnak, hogy az elmúlt két évszázadban szerepet játszó családi normák rendszerbe álltak össze, jól meghatározható ideológiát alkottak. (Ezt fejt ki munkáiban a holland Bram Buunk, a német Kurt Lüscher vagy a francia Louis Roussel.⁵)

Három normarendszer különböztethető meg. A kiindulási állapot a XIX. század elején az, amikor a családi magatartást a racionális, *gazdasági motivációjú* normák szabályozták. Az emberek fennmaradása attól függött, hogy családjuk mennyire tudta ellátni gazdasági, prokreatív, szocializációs, integratív funkcióit. Az egyén a családon át kapta meg a helyét a társadalomban, ami nagy hatalmat adott a családnak tagjai felett. *Érzelmi igények alig voltak* a családtagok egymás közötti érintkezésében.

A következő rendszer az, amelyben éppen ezek az *érzelmi elvárások* kaptak kiemelt szerepet. Az egyén és a családon kívüli társadalom kapcsolata közvetlenné vált és gyengült a család integráltsága a társadalomban. Dominánssá válik a házaspárra és gyermekeire zsugorodó nukleáris család, amely érzelmi rezervátum lesz az érdekektől vezetett, racionálisan szervezett társadalomban.

A harmadik rendszer a családnak ezt a *kiemelt érzelmi funkcióját szüntette* meg. Az egyes emberek ugyanúgy kereshetik érzelmi szükségleteik kielégítését *a családon kívül*, mint belül: az egyén érdekei és változó megítélése dönti el, hogy milyen kapcsolatoknak ad prioritást.

A családi normarendszer ezen változásának sajátos demográfiai magyarázatát adta Louis Roussel. Szerinte *a magas halandóság*, majd annak csökkenése az

egyik fő oka az elmúlt kétszáz év alatt bekövetkezett változásnak. A kezdeti állapotot meghatározta a halál állandó veszélye. Az egyes embernek nem adatott sok idő a kísérletezésre, az innovációra, hanem a múltból vett példákat ismételték. A következő korszakban a halandóság csökkenése miatt megteremtődött az individualizmus biológiai feltétele: az egyént a várható hosszabb élet nagyobb egyéni erőfeszítésekre motiválta, mert ennek már nemcsak örökösei látták hasznát. Az egyén vált a főszereplővé, akinek a vezérelve a racionalitás lett. Maga akart érvényesülni, kiszabadulva a hagyományok korlátai alól, de önkontrollt gyakorolva: lemondva vágyainak azonnali kielégítéséről jól meghatározható, kiemelt célok érdekében. Ilyen lemondás az a családi takarékoság, amely a gyermek neveléséhez szükséges investíció alapját teremti meg. Hátterében azok az elvárások voltak, amelyek egyrészt az öregkori ellenszolgáltatásokra nézve fennálltak az öregkori társadalombiztosítás rendszerének kialakulásáig, másrészt a gyermekkel, annak sikereivel kapcsolatos érzelmi élményekre vonatkoztak.

Ennek a második korszaknak jellegzetessége volt, hogy a családi normák védelmét a társadalom több módon is igyekezett biztosítani. A törvényhozás családjogi törvényt alkotott mindenfelé: rendszerbe foglalta az addigi szokásokat, módosítva azokat, amelyek már nem voltak összhangban a demográfiai, társadalmi, gazdasági változások okozta új helyzettel. A törvények általában az egyházakkal folytatott küzdelmekben születtek meg, mert az egyházak továbbra is fenn kívánták tartani uralkodó helyzetüket a családi normák megőrzésében és betartatásában, mégis a modernizált normarendszer is részesült abból a vallási legitimitációból, amely minden stabil, monogám, érzelemcentrikus családot megilletett. Másik legitimitációs forrás a tudomány volt, amelynek számos neves képviselője, pszichológusok, pedagógusok, szociológusok, pszichiáterek a család intézményének mind az egyén, mind a társadalom egésze szempontjából való hasznosságát bizonyították.

Nőtt viszont a társadalmi tolerancia. A XX. század első felében a családi normákat sértő magatartásokkal szemben, elmaradt a deviánsok stigmatizálása, kiközösítése. Ez előkészítette a század utolsó harmadában lezajló gyors változást, annak ellenére, hogy megelőzőleg a családi normák intézményi rendjét nem vitták, csak meg-megsértették.

A harmadik korszakban új normák jelentkeztek a családi élet szinte valamennyi területén. Elfogadottá vált az új normák szerint a házasság előtti és a házasságon kívüli szexuális élet. Az ún. nyitott házasság elgondolása ideológiát adott a több partnerrel folytatott nemi életnek. Az új szemlélet függetlenítette a nemi aktust az érzelmi kötődéstől. Nyíltan hangoztatta, hogy a párkapcsolatban mindenkinek jogában áll saját maximális kielégülésére törekedni a partner igényeire való tekintet nélkül. Elfogadottá vált az a feltételezés a párkapcsolatok alakulását illetően, hogy azok nem is lehetnek mások, mint átmenetiek, egy időre szólók. Ezekben az érzelmi kötődés fontos, ez pedig szükségszerűen gyengül a megszokás és a felmerülő ellentétek hatására. Nincs értelme a lanyguló kapcsolatokat legalizálással, formalizálással fenntartani. Új értelmezést kap a partnerek közt megvalósítandó egyenlőség követelménye. Ezt csak akkor lehet megvalósítani, ha megszűnik a családi szerepek differenciálódása: a családi munkamegosztás legyen

alkalmi, spontán és ösztönös. Szabad és kell kísérletezni a családban: így juthatunk új élményekhez. A bevált, a hagyományos megoldásokhoz való ragaszkodás érdektelenséget teremt. A *spontaneitás* vezesse a családi gazdálkodást is: a távolabbi kilátásokat, a döntésekkel járó kockázatot figyelembe vevő tervezések ritkán igazolódnak, ezért nem kell késleltetni a szükségletek kielégítését. Itt a családtagoknak minél nagyobb *függetlenséget* kell egymással szemben biztosítani. De a laza kapcsolat kívánatos a család és a társadalom között is: minél kevesebb a család működését szabályozni kívánó norma, annál jobb. Az *ember nem felelős a társadalom működését, fennmaradását illetőleg*, így annak reprodukciójáért sem: a gyermekvállalást is annak az egyén életére gyakorolt pozitív és negatív hatásainak mérlegelése alapján kell eldönteni. Figyelembe kell venni, hogy a gyermek megszületése visszafordíthatatlan helyzetet teremt, márpedig a cél az újrakezdés lehetőségének a minél tovább tartó megőrzése.

Ezek a nézetek először az 1960-as évek családra vonatkozó irodalmában jelentkeztek. Céljuk elsősorban *tiltakozás* volt azon ellentmondás miatt, amely a modern családra vonatkozó normák és a mindennapi családi gyakorlat között fennállt. Ilyen ellentmondást láttak annak hangoztatása között, hogy a házastársi kapcsolat érzelmi kötődésen alapul, és azon tapasztalat között, hogy a fennálló házasságok zöme egymás iránt érzelmileg közömbössé vált partnerekből áll, vagy hogy a modern partneri viszonyoknak egyenlő lehetőségeket kellene biztosítania a férfinak és a nőnek személyisége kibontakozásához, a valóságban viszont a családos férfi eredményes önképzése, karriersikerei mögött rendszerint feleségének kényszerű lemondása áll.

A kritikai írások kezdetben a családi formák radikális átalakítására vonatkozó utópisztikus javaslatokkal társultak, így a kommunák propagálásával. Később, a hetvenes években *gyengült a kritika radikalizmusa*, viszont kialakult az új magatartási gyakorlat és elterjedtek az e magatartásokat alátámasztó és igazoló normák.

A nézetek terjedése

Az új szemlélet *nagy publicitást* kapott mind a tömegkommunikációban, mind a tudományos szakirodalomban. A hallgatók, az olvasók azt a benyomást szerezhetik, hogy az új normák dominánssá váltak Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, és a korábbi, az ún. modern családra vonatkozó elvárásokat már csak az idősebb generációkhoz tartozók őrzik. Ennek a látszatnak *ellentmond* az a néhány empirikus vizsgálat, amelyet ezekben a régiókban hajtottak végre az elmúlt évtizedekben.

Az Egyesült Államokban például, ahol az új normák a legnagyobb publicitást kapták, az 1980-as években végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy *a tartós házasság még mindig a többség ideálja* maradt, sőt, az egész életre szóló szexuális hűség is. Társadalmi csoportonként nagy különbségeket lehetett megállapítani, de ez inkább a magatartásoknál volt tapasztalható, nem pedig a vallott nézetek tekintetében. Ez azt jelenti, hogy például a házasságkötés helyett az *együttélést a campusokon* az egyetemi hallgatók nem elvi okokból, végleges megoldásként

választják, hanem párkapcsolatuk alakulása sodorja őket ebbe a kapcsolatformába, anélkül, hogy elutasítanák egy későbbi házasságkötés gondolatát. A vizsgálatok szerint az együttélő egyetemisták zöme nagy jelentőséget tulajdonított a partnerek közötti *érzelmi kötődésnek* és csupán 15 %-uk volt azon a véleményen, hogy nem szükséges érzelmi involváltság.

Korlátozott maradt az elterjedtsége a gyermekszülés elutasításának is: az amerikai vizsgálati eredmények szerint a nyolcvanas években a lakosság zöme elítélte a szándékos gyermektelenséget. Az emberek előtt *negatív volt a gyermektelen házaspár képe.*⁶ Az önkéntes gyermektelenséget elsősorban a feminista mozgalmak tagjai támogatták, akik szerint a szülői szerep pozitív értékelése, különösen az a kiemelt jelentőség, amelyet a kultúrák nagy része az anyaságnak tulajdonít, eszköz a konvencionális nemi szerepstruktúra fenntartására, a nők kárára.

Nem egységes az amerikai társadalom még az annyira elterjedt *válások megítélésében* sem. Egyrészt találkozhatunk azzal a szemlélettel, amely nemcsak értelmetlennek tart minden erőfeszítést egy olyan kapcsolat fenntartására, mely már nem biztosítja a felek szükségleteinek maximális kielégítését, de nem is tekinti kudarcnak, sikertelenségnek, hogy a partnerkapcsolat idáig jutott. Ha voltak megelőzően a házasságnak olyan szakaszai, amelyek élményekkel gazdagították a partnerek személyiségét, akkor sikeresnek minősíthető; a válás azt jelenti, hogy elérkezett az ideje az újrakezdesnek. Másrészt viszont még mindig egész életre szóló *a házasságok mintegy fele az Egyesült Államokban is*, ahol a világon a legmagasabb a válások gyakorisága. Ebben nyilván szerepük van a gazdasági, anyagi érdekeknek, amelyek a házastársi kapcsolatok ismételt krízisei ellenére is együtt tartanak, a rutin hatalmának az érzelmi elhidegülés, a csalódás felett, de bizonyíték emellett is, hogy a népesség nagy része életét nem az új családi normák szerint rendezí be.

A különféle családi normák egymás melletti előfordulása és *a normák következetlen alkalmazása* jellemzi a németországi helyzetet is, legalábbis a korábbi *Nyugat-Németországban* folytatott vizsgálatok eredményei szerint. Az új normákkal csak egy kisebbség ért egyet, viszont nagy a többség toleranciája azon formák és megnyilvánulások iránt, amelyeket nemrégén még deviánsnak minősítettek. Németországban a legnagyobb viták az új normáknak a termékenység alacsony szintjében játszott szerepéről folynak. A vizsgálatok a házasságkötéskor tervezett, vagy ideálisnak tartott gyermekszám és a házasság folyamán megvalósított szám között nagy különbséget állapítottak meg, amely arra utal, hogy nem a posztmodern normák és azok követése okozta a születések számának hanyatlását, hanem *a házasság alatti élmények hatására* módosult a gyermekvállalási szándék. *Rosmarie Nave-Herz*, a kérdés egyik legnevesebb szakértője, az első gyermekkel járó sokkot emlegeti műveiben; szerinte az első gyermek születését követő változások olyan többletterhekkkel járnak anyagi téren, az otthoni munkavégzés tekintetében, a szülők egymás közötti viszonyában, amelyek szubjektív feldolgozása elriasztó a további gyermek vállalása szempontjából. Nave-Herz szerint még azokban a párkapcsolatokban sem elvi alapon jött létre az önkéntes gyermektelenség, ahol egy gyermek sem született: ez inkább *a szülés időpontjának halasztása* miatt követ-

kezett be, és a család viszonyainak alakulása eredményezi, hogy idővel végleg lekerül a kérdés a napirendről. Leginkább a feleség, a nő foglalkozási karrierjében jelentkezett lehetőségek kihasználása okozhatja a lemondást az eredetileg tervezett szülésről.⁷

Az új normák legkorábban Svédországban és Dániában terjedtek el. Ezekben az országokban sohasem volt olyan határozott a házasságon kívüli szexuális élet és az együttélés elítélése, mint az angolszász vagy a latin népeknél. Ezekben az országokban mondhatjuk leginkább, hogy az új normák általánosan elfogadottá váltak, ami azonban nem jelenti, hogy az emberek felnőtt korukban kezdettől mindvégig ezen normák szerint is viselkednek. Mint *Jan Trost*, a házasságkötés nélküli együttélés kutatásának úttörője írta, nem okoz meglepetést, ha a partnerek többéves, nem legalizált együttélés után egyszerre csak házasságot kötnek, amelynek a ceremóniáin a már korábban megszületett gyermekek is részt vesznek.⁸ Skandináviában vesztette el már leginkább az együttélés tiltakozó jellegét és a házasság—együttélés olyan alternatívák lettek, amelyek közötti választást már nem az elvek, hanem az életkörülmények, alkalmak, a hangulat dönti el.

Az új normák képviselői Hollandiában viselkednek a legelvhűbben. Az új normák egy évtizeddel később terjedtek el, mint Skandináviában, de mára már a fiatal és középkorú népesség nagyobb részét megnyerték. Így például a közvélemény-kutatások során megkérdezettek közel kétharmada nem lát semmi kivetnivalót az önkéntes gyermektelenségben. A gyermekszüléstől önként tartózkodók arányát az új partnerkapcsolatra lépőknél 20 %-ra becsülik.⁹

A magyarországi helyzet

A magyar demográfusok több évtizedes folyamatos kutatásai pontos képet adtak a családi élet formáinak és az ún. családi magatartásoknak a változásáról az elmúlt három évtizedben Magyarországon. Így nyomon követhető, elemezhető az új normáknak megfelelő magatartás jelentkezése és terjedése. Szakszerű és ismételt közvélemény-kutatások eredményeként megbízható és gazdag információkkal rendelkezünk a demográfiai és családi attitűdökről, azok alakulásáról is. Indokolt volt, hogy ezek kiegészítésül a családi életet szabályozó normák is kutatás tárgyává váljanak.

Alkalmat adott a normák vizsgálatára az az adatfelvétel, amely a prokreatív korúak családi életének sajátosságaival foglalkozott 1993-ban. A vizsgálat programját *S. Molnár Edit*, *Pongrácz Tiborné* és *Utasi Ágnes* dolgozták ki, és abban nagy súllyal szerepeltek a fiatalok nézeteivel, véleményeivel, életstílusával foglalkozó kérdések. Lehetőség nyílt számomra, hogy ezekhez csatlakozzam a korábban kifejtettek értelmében a családi normákra vonatkozó kérdéseimmel. A cél annak a hipotézisnek a verifikálása volt, mely szerint a XX. század utolsó évtizedére a posztmodernnek nevezhető szemlélet Magyarországon is elterjedt a prokreatív korú népesség körében. A program alapján a vizsgálatot a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) hajtotta végre, költségeit a Humán Kabinet Szakértő Bizottsága részére biztosított támogatás egy részének felhasználásával fedeztük.

A normák vizsgálatának az volt a módja, hogy a felkeresett fiatal és középkorú férfiakat és nőket felkértük, válasszanak nyolc felolvasott alternatív állítás közül, amelyek családi problémákra vonatkoztak: melyikkel értenek egyet. Az állítások úgy voltak megfogalmazva, hogy az egyik a XX. század első felének konvencionális normáját fejezte ki, míg a másik az utolsó évtizedekben elterjedt szemléletet. Olyan problémákat igyekeztünk az állításokkal érzékelteni, amelyeket a szemléletváltás döntő pontjainak tekintettünk. Így az egyik állításpár a mérlegelés, a megfontoltság szükségességét állította szembe az ösztönös, a spontán cselekvéssel és a racionalitás értékének problémáját vetette fel. A másik állításpár a bevált megoldások követése, ismétlése vagy a kísérletezés közötti választást kívánta; ehhez a biztonság előnyben részesítése vagy a kockáztatás általános problémája kapcsolódik. A harmadik állításpár témája a kontroll volt: mennyiben szükséges az önkontroll, illetve mennyiben helyes a saját vágyak szabad követése. A következő állítások a mások érdekében hozandó áldozatot állították szembe a saját érdek mindenképp fölé helyezésével. Egy állításpár foglalkozott a tekintély elfogadásával, illetve elutasításával, egy másik a társadalmi környezet véleményének figyelembevételével, illetve a saját izlés szabad követésével. Egy másik állításpár a teljes őszinteség, a nyitottság iránti igényt állította szembe a visszafogottsággal, a zárkózottsággal, s végül állításpárban szembesült a fogyasztói társadalom egy olyan életfelfogással, melyben a maximális jólét elérése már nem tartozik a legfontosabb célok közé.

Néhány következtetés

A kapott eredmények elemzésénél megállapíthattuk, hogy a megkérdezettek hét vizsgált norma esetében nagyobb arányban választották a hagyományosnak nevezhető állítást. E hagyományos normák közül is a legnépszerűbbnek az *áldozatvállalás* bizonyult: ezt a felnőtt családtagok viszonyára konkretizálva vetették fel. Nem volt különbség férfiak és nők között; mind a két csoportban a megkérdezettek 90 %-a tekintette kötelességnek az egymásért hozott áldozatot. A legalacsonyabb helyeslést az a hagyományos norma kapta, amely a *családi életben a bevált megoldások követését* írta elő az állandó kísérletezéssel szemben: nem egészen 50 % választotta az előbbit. Ezen állításpárnál volt a legnagyobb a „Nem tudja” válaszok aránya. A hagyományostól eltérő állítást választók aránya akkor volt a legnagyobb, amikor az a *nyitottság — zártság* problémáját érintette: 40 % felett volt azok aránya, akik szerint kockázatos a házastársi viszonyban a teljes nyitottság, lehetnek a házastársak egymás előtti titkaik. Viszonylag magas volt a tradicionális álláspontot elutasítók aránya ott is, ahol arról volt szó, hogy a családi élet alakításában mennyire kell törődni a *társadalmi környezet*, az ismerősök véleményével: a férfiak 36, a nők 42 %-a mondta, hogy e véleményekre nem kell tekintettel lenni. Alacsonyabb, egynegyed volt a tradicionális felfogással szembefordulók aránya akkor, amikor a cselekedet következményeinek figyelembevételéről volt szó: ennyien voltak azok, akik szerint bizni kell ösztöneinkben és

követni kell vágyainkat. Hasonló volt azoknak az aránya, akik elvetették a szülői tekintély szerepét a gyermeknevelésben.

Egy nem vált be a nyolc állításpár közül: az, amelyben a tradicionális álláspontot az a kijelentés fejezte ki, mely szerint szükséges az anyagi jólét a családi megelégedettséghez, míg az új szemlélet tagadja azt. Az volt a feltételezés, hogy a racionális gondolkodás mellett lesz „igen” a válasz, és a racionalitást elutasítók mondanak nemet. A megkérdezettek kétharmada válaszolt nemmel, és ez önmagában is kérdésessé tette, hogy a feltételezés szerint értelmezték-e az állításokat. Valószínű, hogy itt nem annyira a racionalizmus és az azt meghaladó posztmodern ellentét hatott, hanem még a korábbi romantikus családkonceptió is, amely elutasítandónak tartja a családi életben az anyagiasságot és ezért nem minősíti a jólétet a megelégedett családi élet feltételének.

A másik hét mutató alkalmasnak bizonyult arra, hogy különbséget mutasson ki a megkérdezettek családokra vonatkozó normáiban. Mind a hét arra utalt, hogy Magyarországon 1993-ban még a többség a hagyományos normákat vallotta, de jelentős volt a kisebbség is, melyet a tradicionálistól eltérő nézetek jellemeztek. Kérdés, hogy e nézetek mennyiben kapcsolódtak egymáshoz, mennyiben találunk arra utaló jeleket, hogy ezek valamilyen rendszert alkotnak. Erre a mutatók közötti *korreláció* számításának segítségével kerestünk választ.

A korreláció-számítások nem mutattak erős kapcsolódást a hét mutató között. Legnagyobb értékű a korrelációs együttható az áldozatvállalásra és a szülői tekintélyre vonatkozó állítások közötti választások összefüggésének vizsgálatánál: de az sem mondható magasnak és nem utal erős kapcsolatra. A többi korrelációs együttható értéke egészen alacsony szinten mozgott. Ezekből arra következtettünk, hogy bár az egyes konkrét magatartási normák esetében jelentős az a kisebbség, amely a hagyományostól eltérő normákat vallja, az már nem bizonyítható, hogy emögött egy általános posztmodern ideológia állna, és az egyes állásfoglalások ennek lennének a következményei.

Általános ideológia differenciáló hatását akkor tudtuk kimutatni, amikor a *vallásosság szerepét* is vizsgáltuk. Azok között, akik úgy jellemezték saját világnézetüket, hogy vallásosak és egyházuk tanítását követik, a hagyományos normák szerinti választás 10–20 százalékponttal magasabb volt, mint azoknál, akik nem tartották magukat vallásosnak.

Végezetül a kutatás bizonyos lehetőséget adott a normatív válaszok és azon magatartások közötti összefüggés vizsgálatára, amelyekre a leginkább hatással lehetnek a normák. Ilyennek tekintettük az élettársi viszony előfordulását, a választ és az ideálisnak tekintett gyermekszám megjelölését. Három normatív mutatót — az önfeláldozását, a stabilitását (kísérletezés és megfontoltság) és a spontaneitását vetettük egybe. Az élettársi viszony esetében az derült ki, hogy ez lényegesen magasabb arányban fordult elő a tradicionális normákat elvető férfiaknál, mint az azokat vallóknál, míg a nőknél hasonló értelmű, de mérsékeltebb volt az összefüggés. A választés esetében csak egy mutató jelzett a várt irányban összefüggést; a megfontoltságot elutasítók között volt lényegesen több válasz. A másik két norma mutatója nem differenciált. A gyermekszám kérdésében az önfeláldozást kívánók

és a stabilitás fontosságával egyetértők körében lényegesen magasabb volt az ideális gyermekszám feltételezéseinknek megfelelően, viszont a megfontoltság mutatója fordítottan működött: az ideális gyermekszám a spontaneitás, az ösztönösség mellett szavazóknál volt magasabb.

A családi normák és a magatartások mutatói között megállapított ezen összefüggések nem elégségesek ahhoz, hogy bebizonyítottak tekintsük: a posztmodern normák terjedése Magyarországon is egyik lényeges tényezője a hagyományossal ellentétes családi formák és magatartások magas előfordulási szintjének. Azt azonban kimondhatjuk, hogy ezek a normák *jelen vannak* a fiatal és középkorú népesség körében. Mint láttuk, még nem rendeződtek általános ideológiává. Ez azonban rövid idő alatt bekövetkezhet, s ebben az esetben ennek hatására az eddigi tendenciák felgyorsulhatnak. Ebből következik, hogy azon törekvéseknek, amelyek a hagyományos családi formák és funkciók megerősítését tűzik ki célul, fel kell készülniük egy világnézeti vitára és a nélkülözhetetlen gazdasági, foglalkoztatási, neveléspolitikai programok kialakítása mellett. Ez a vita nem nyerhető meg hatalmi szóval, hanem csak úgy, ha sikerül bebizonyítani, hogy a hagyományos formák is fejlődésképesek a változó világban és alkalmas keretet adhatnak az egyes ember élete számára.

IDÉZETT IRODALOM:

1. Kluckhohn Clyde: Values and Value Orientations in the Theory of Action. In: T. Parsons and A. Shils (Eds) *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Harvard University Press, 1951.
2. Rokeach Milton: *The Nature of Human Values*. New York. Free Press 1973; Rokeach Milton: *Understanding Human Values, Individual and Social*. New York, The Free Press 1979.
3. Parsons Talcott and Edward Shiles: Values and Social Systems. In: Jeffrey C. Alexander and Steven Seidman: *Culture and Society. Contemporary Debates*.
4. Williams Robin M.: Change and Stability in Values and Value Systems. A Sociological Perspective. In: Rokeach (Ed) *Understanding Human Values* i.m.
5. Buunk Bram: Alternative Lifestyles from an International Perspective: A Transatlantic Comparison. In: Eleanor D. Macklin and Roger H. Rubin (Eds) *Contemporary Families and Alternative Lifestyles*. Beverly Hills Sage Publications 1983; Lüscher Kurt: Familie und Familienpolitik im Übergang zur Postmoderne. In: Kurt Lüscher—Franz Schultheis—Michael Wehrspau: *Die Postmoderne Familie*. Universitätsverlag Konstanz 1988; Roussel Louis: *La famille incertaine*. Paris, 1989.
6. Veevers Jean E. Voluntary Childlessness: A Critical Assessment of the Research. In: Eleanor D. Macklin and Roger H. Rubin i.m.
7. Nave-Herz Rosmarie: Kontinuität und Wandel in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in der Bundesrepublik Deutschland. In: Rosmarie Nave-Herz: *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*. Enke V. 1988.
8. Trost Jan: *Unmarried Cohabitation*. Vesteras. International Library, 1979.
9. Veevers Jean E. i.m.